

ԹՈՒՂՐԱՆ ՈՐՊԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՆԻՃ

Բանալի բառեր՝ Թուղրա, Օսմանյան կայսրություն, արևելյան աղբյուրագիտություն, Կաթողիկոսական դիվան, վավերագիր, ֆերման, բերաթ, փենչե:

Միջնադարի այլալեզու արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը և դրանց փաստագրական նյութը գիտական շրջանառության մեջ դնելը հայագիտության արդի և առանցքային խնդիրներից է: Այդ փաստաթղթերի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Մատենադարանի Կաթողիկոսական ֆոնդի արաբատառ հավաքածուի օսմաներեն վավերագրերը, որոնք հայոց պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից են: Այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրման գործում կարևոր է ճանաչել, տարբերակել և կարգալ օսմանյան վավերագրերի անբաժան մասը հանդիսացող թուղրան:

Օսմանյան տիրակալների անձնական նշանը, որը պարունակում է սուլթանի անունը, տիտղոսը, հայրանունը՝ կոչվում է թուղրա: Այն պաշտոնական փաստաթղթերի վրա սուլթանի անունից գրվող կցագիր նշան է: Թուղրան համարվում էր սուլթանի պաշտոնական խորհրդանշանը, կնիքը, ստորագրությունը: Այն օգտագործվում էր տարբեր ոլորտներում Օսմանյան պետության ստեղծումից մինչև կայսրության անկումը՝ չկորցնելով իր դերն ու կարևորությունը:

Կարևորելով թուղրաների ճանաչման ու ընթերցման կարողությունը օսմաներեն վավերագրերի բազմակողմանի ուսումնասիրության գործում՝ սուլյն հոգվածի շրջանակներում կներկայացնենք օսմանյան թուղրաների ծագումը, ընթերցման կանոններն ու տարբերակելու միջոցները: Մատենադարանի օսմաներեն վավերագրերի օրինակների հիման վրա կուսումնասիրենք դրանց կառուցվածքը, ժամանակի ընթացքում թուղրաներում կատարված փոփոխությունները և օգտագործման ոլորտները:

Թուրքական ավանդույթյան համաձայն, թուղրան թյուրքական ցեղերի նախահայր Օղուգ խանի գրավոր նշանն էր: Թուղրան օգտագործվել է Մեծ Սելջուկյանների, Ռումի Սելջուկյանների, Փոքր Ասիայի բեյությունների, եգիպտոսի մամլուքների և օսմանյան տիրակալների փաստաթղթերում¹:

¹ Gökbilgin Tayyib M., Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi, İstanbul, 1992, s. 79.

«Թուղրա» բառն առաջին անգամ հիշատակվում է ԺԱ. դարի բառարանագիր Մահմուդ Քաշգարլիի երկում: Նա իր «Թյուրքական լեզուների» («Դիվանու Լյուղաթ-իթ-Թյուրք») քառահատոր բառարանի առաջին հատորում «Թուղրա» բառի համար տալիս է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Թուղրա: Թուղրա, թուրա, կառավարչի կնիք, հրաման: Օղուզերեն: Սա թուրքերը չգիտեն: Ես էլ բնօրինակը չգիտեմ»²: Որոշ թուրք գիտնականներ առաջ են քաշում այն ենթադրությունը, որ «Թուղրա» բառը առաջացել է առասպելական թուղրի թռչունի անունից, որն ի դեպ, հանդիսացել է Օղուզ խանի և թյուրք այլ ղեկավարների խորհրդանիշը³:

ԺԹ. դարի ավստրիացի պատմաբան-արևելագետ Ժոզեֆ Ֆոն Համմերն առաջարկում է թուղրայի ծագման այլ տարբերակ: «Օսմանյան կայսրության պատմություն» բազմահատորյակի առաջին հատորում Համմերը, հղելով էնգելին, գրում է, որ օսմանցիների և Ռագուզայի (Դուբրովնիկ) Հանրապետության դեսպանների միջև բանակցություններն ավարտվեցին «արևելյան ջրերում ազատ տեղաշարժի և առևտրի մասին» դաշնագրի (امداد [ահդնամե]) ստորագրությամբ: Երբ պայմանագիրը վավերացնելու ժամանակը եկավ, Մուրադ Ա.-ն (1360-1389), որը չգիտեր՝ ինչպես ստորագրել, աջ ձեռքի 3 մատները սեղմած, իսկ բութն ու փոքր մատը պարզած, թաթախեց թանաքի մեջ և ձեռքը դրոշմեց փաստաթղթի վերին մասում: «Ստորագրության այս ձևը ընդունվեց Մուրադ Ա.-ի հաջորդների կողմից»⁴, - նշում է Համմերը:

Թուղրայի կարևորությունը լավագույնս ընդգծվում է ԺԷ. դարի օսմանյան պատմագիր Իբրահիմ Փեչևիի հետևյալ տողերում. «Բերաթը⁵, ծաղկավոր, բոցաշունչ ռճով և ցուցադրական մի ձևով մաքրագրվելուց և աշխարհը փայլեցնող թուղրայով զարդարելուց հետո, հանձնվեց բարձրագույն ներկայացուցչությանը»⁶:

Մինչև ԺԶ. դարը բացի սուլթանից, թուղրա դրոշմելու իրավունք ունեին նաև արքայորդիները: Հաշվի առնելով օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքը և երբեմն արագ որոշումներ կայացնելու անհրաժեշտությունը ԺԵ. դարի ընթացքում իրենց անունից թուղրա դնելու իրավունք ստացան նաև որոշ տեղական կառավարիչներ՝ սանջակբեյերը, սահմանամերձ էլայեթների վեզիրները: Արշավանքի դուրս գալուց առաջ վեզիրներին էին հանձնվում թուղրայակիր,

² Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi, c.I, çeviren Besim Atalay, Ankara, 1985, s. 462.

³ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara dair”, TTK Belleten, c. V, 1941, s. 4.

⁴ Hammer J. V., Büyük Osmanlı Tarihi, c.1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992., s.193.

⁵ Սուլթանի կողմից տրված աստիճանների, շխնշանների և արժանությունների հրովարտակ:

⁶ Peçevi İbrahim, Peçevi Tarihi, c. I, hazırlayan prof. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1981, s. 99.

համարակալված սպիտակ թերթեր՝ անհրաժեշտության դեպքում լրացնելու համար: Ստամբուլ վերադառնալով նրանք բարձրագույն իշխանությունը հաշվետվություն էին տալիս դրանց մասին⁷: Սակայն, վեզիրների թվի ավելացմամբ պայմանավորված, մեծ վեզիր Քեմանքեշ Կարա Մուստաֆա փաշայի օրոք (1638-1648) այս պրակտիկան վերացվեց: Հետագայում բոլոր թուղրաները գծվում էին սուլթանի անունով⁸:

ԺԶ. դարի ընթացքում վարչատարածքային միավորների վեզիրների շրջանում լայն տարածում գտավ դեռևս ԺԵ. դարի կեսերից ի հայտ եկած, առաջին հայացքից թուղրային բավականին նման կցագիր նշանների՝ փենչեների (پنچہ [փենչե] — պարսկ. ճանկ) կիրառությունը: Փենչեն ձեռքի ափի տեսքով գրավոր նշան է, որն օգտագործվում էր որպես ստորագրություն նահանգային, սահմանամերձ վեզիրների, բեյլերբեյերի կամ սանջակբեյերի կողմից տրված փաստաթղթերի վրա: Գոյություն ունեին տարբեր տեսակի փենչեներ: Դրանցից երեքը ուղղաձիգ գծերով և օղակով էին և շատ նման էին թուղրաներին: Սակայն ի տարբերություն թուղրային փենչեները ունենում էին 1 օղակ/բեյզե, և տեղակայվում էին փաստաթղթի աջ կամ ձախ լուսանցքում, կամ էլ տեքստի ստորին հատվածում⁹: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի արխիվային ֆոնդի օսմաներեն վավերագրերի հավաքածուում հայտնաբերվել է փենչեների մի քանի տեսակ, որոնցից ամենավաղը թվագրվում է 1595 թ.-ով և պատկանում է վեզիր Ջաֆար փաշային¹⁰:

Օսմանյան պետության վաղ շրջանում թուղրաները գրվում էին հիմնականում պաշտոնական փաստաթղթերի վրա՝ հաստատելու համար դրանց օրինականությունը: Հետագայում՝ Օսմանյան կայսրության հզորացմանը զուգընթաց, դրանց կիրառումը ավելի ընդլայնվեց: Թուղրան սկսեցին լայնորեն օգտագործել տարբեր բնագավառներում՝ դրոշների, կնիքների, մետաղադրամների ու թղթագրամների, նամականիշների, անձը հաստատող փաստաթղթերի վրա: Թուղրան գրվում էր նաև պետական շենքերի վրա որպես զինանշան:

Սուլթանական փաստաթղթերում թուղրան ուներ իր ուրույն տեղը՝ թղթի դիմերեսին, ճակատային կենտրոնական մասում:

Օսմանյան փաստաթղթերում և առհասարակ պատմական երկերում թուղրան անվանում են նաև توقيع [թեքի]/ կայսերական նշան, توقيع همايون [թեքի-ի հյումայուն]/ կայսերական նշան, توقيع رفيع [թեքի-ի ռեֆի]/ բարձրագույն նշան, توقيع رفيع همايون [թեքի-ի ռեֆի-ի հյումայուն]/ բարձրագույն կայսերական նշան,

⁷ Peçevi İbrahim, Peçevi Tarihi, s. 337.

⁸ Sertoğlu Midhat, Osmanlı Türklerinde Tuğra, İstanbul, 1975, s. 13.

⁹ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyrulduklara dair”, s. 111.

¹⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29, թղթ.1ա, վավ. 28ա:

نشان [նիշան]/ նշան, نشان همایون [նիշան-ի հյումայուն]/ կայսերական նշան, نشان [նիշան-ի շերիֆ-ի] / ազնվական նշան, نشان شریف عالیشان [նիշան-ի շերիֆ-ի] / մեծանուն ազնվական նշան, نشان شریف عالیشان سلطانی و طغرای غرای سامی [նիշան-ի շերիֆ-ի] / ալիշան Սուլթան-ի վե թուղրա-ի ղարա-ի սամ-ի մեքան-ի խաքանի / մեծանուն ազնվական Սուլթանի և թուղրայի փողփողացող բարձրագույն կայսերական նշան / نشان همایون و مشال میمون [նիշան-ի հյումայուն վե միսալ-ի մեյմուն] / կայսերական և օրհնյալ վճռի նշան, نشان همایون و طغرای میمون [նիշանի հյումայուն վե թուղրայի մեյմուն] / կայսերական և օրհնյալ թուղրայի նշան, نشان همایون و طغرای غرای [թուղրայի ղարա] / լուսաշող թուղրա, ինչպես նաև պաշտոնական փաստաթղթերի վերջում գրվող عالمت شریف [ալամեթ-ի շերիֆ] / ազնվական նշան¹¹:

Մեզ հայտնի առաջին թուղրան պատկանում է օսմանյան 2-րդ ղեկավար Օրհանին (1324-1360): Հայտնաբերվել է Օրհան Ղազիյի՝ 1324 և 1348 թվականով թվագրվող երկու թուղրա¹²: Օսմանյան պետության հիմնադիր Օսմանի (1299-1324) թուղրան չի հայտնաբերվել:

Սուլթանի հռչակման օրը թուղրայի մի քանի տարբերակներից ընտրվում էր մեկը, որը չպետք է փոփոխվեր մինչև սուլթանի գահակալության ավարտը: Այնուամենայնիվ լինում էին նաև բացառություններ: Օրինակ՝ Մուստաֆա Գ.-ի (1757-1774) գահակալության 5-րդ տարում փոփոխության ենթարկվեցին թուղրայի և՛ ձևը, և՛ բառերի հաջորդականությունը: Թուղրայի հաստատումից հետո պատրաստվում էին սուլթանի 4 թուղրայակիր կնիքները¹³:

Թուղրան կազմված է 4 բաղկացուցիչ մասերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր տարբերակիչ անվանումը:

1. Սերե/ հիմք. թուղրայի հիմքն է: Գտնվում է թուղրայի ստորին մասում: Այստեղ է գտնվում հիմնական տեքստը՝ կառավարչի անունը, հայրանունը, տիտղոսը: Այն անվանում են նաև քյուրսու /ամբիոն:
2. Բեյզե/ օղակ. թուղրան ունենում է 2 օղակ: Արտաքին մեծ(գըշ բեյզե) օղակը և ներքին փոքր օղակը (իշ բեյզե): Կորացված այս 2 աղեղները գտնվում են կցագրի ձախ մասում: Փոքր օղակի կենտրոնում է գտնվում دایما [դաիմա] (ընդմիշտ, հավերժ) բառը, իսկ օղակների գծերի թեքումով առաջացած կամարների միջոցով ձևավորվում են بن [բին] / որդի և خان [խան] / խան բառերի ن [նուն] տառը:

¹¹ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyrulduklara dair”, s. 106.

¹² Sertoğlu Midhat, Osmanlı Türklerinde Tuğra, s. 10.

¹³ Umur Suha, Osmanlı padişah tuğraları, İstanbul, 1980, s. 18.

3. Թուղեր/ բունչուկ¹⁴: Թուղրայի վերին հատվածում ուղղահայաց նիզակների նման ձգվող գծեր են: Որպես կանոն նրանք 3-ն են լինում: Այլ կերպ նրանց անվանում են նաև 3 էլիֆ, համեմատելով արաբական այբուբենի առաջին տառի հետ: Այս ուղղահայաց գծերի վրա կորացող մասնիկները անվանում են գյուլուֆ կամ գյուլֆե (մազի խոպոպ):
4. Քոլլեր/ թևեր. Թուղրայի աջ կողմում գտնվող զուգահեռ գծեր են, որոնք կազմվում են էլ-մուզաֆեր բառի երկարացման շնորհիվ և հանդիսանում են օղակի շարունակությունը: Այս մասնիկները անվանում են նաև դաշույններ/ հանչեր:

Թուղրայի տարբերակման գործում առաջնային է կցագիր տեքստի ընթերցումը: Թուղրայի տեքստը միահյուսված գրություն է, որը ներառում է սուլթանի անունը, հայրանունը և տիտղոսները: Օսմանյան առաջին թուղրաները բաղկացած էին միայն սուլթանի, նրա հոր և որդի (پدر [բին]) նշանակող բառերից: Հետագայում ներմուծվեցին խան (خان) և շահ (شاه) տիտղոսները, հավերժ հաղթանակած (مظفر دایم [մուզաֆեր դաիմա]) արտահայտությունը: Հիմնական տեքստը, որը պարունակում է սուլթանի անունն ու հայրանունը, գտնվում է Թուղրայի հիմքում՝ սերելում: Սերեն ձևավորվել է Մեհմեդ Բ.-ի (1444-1481) ժամանակաշրջանում և իր վերջնական տեսքն է ստացել Մահմուդ Բ.-ի (1808-1839) թուղրայում: Թուղրայի տեքստը կարդալու համար պետք է սկսել հիմքի աջ անկյունից և աստիճանաբար բարձրանալ վերև: Հիմնականում թուղրայի տիրոջ անունը գրվում էր ստորին մասում, իսկ հայրանունը ավելի բարձր: Որոշ թուղրաներում անունները միահյուսված են, որոշներում գտնվում են նույն տողի վրա:

Մինչև 1730 թ. پدر [բին]/ որդի բառը գրվում էր ներքին օղակում: Բացառություն է կազմում միայն Մեհմեդ Գ.-ի (1595-1603) թուղրան, որտեղ բին բառը գրված է Թուղրայի հիմքում: Մահմուդ Ա.-ից (1730-1754) սկսած այս բառը՝ փոփոխելով գրության ձևը, իր տեղը գտավ սերելում: Մեհմեդ Ե.-ից (1909-1918) հետո պահպանեց գրության հիմնական ձևը և այլևս փոփոխություն չենթարկվեց:

Օսմանյան առաջին կառավարիչները իրենց գրություններում իրենց ներկայացնում էին տարբեր տիտղոսներով, որոնց շարքին էր պատկանում նաև թյուրք կառավարիչների հին տիտղոսներից մեկը՝ խանը (خان [խան]):

Օսմանցիների մոտ «խան» տիտղոսը սկսել է օգտագործվել Մուրադ Ա.-ի (1360-1389) ժամանակներից, իսկ թուղրաներում՝ Բայազիդ Ա.-ից (1389-1402)

¹⁴ Բունչուկը Օսմանյան կայսրությունում իշխանության նշան էր: Այն 2,5 մ երկարությամբ նիզակ էր, որի ծայրին ոսկեգոծ գունդ և արծաթե մանիկ էր, իսկ գնդի ներքևում ամրացված էին լինում տարբեր գույներով ներկված ձիու պոչի փնջեր: Կախված զբաղեցրած պաշտոնից՝ բունչուկին ամրացված փնջերի քանակը տարբեր էր լինում: Օրինակ՝ մեծ վեզիրի բունչուկը ունենում էր 3 փունջ, սուլթանինը՝ 7:

սկսած¹⁵: Թուղրայում այս բառը տեղակայված է հիմքում, իսկ վերջին Շ [նուն] տառը կորանալով կազմում է արտաքին օղակը/բեյզեն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Բայազիդ Ա-ի ժամանակաշրջանում, Թուղրա ունենալու իրավունք ունեին նաև արքայորդիները՝ շահադեները: Իրենց Թուղրաներում նրանք օգտագործում էին շահ տիտղոսը¹⁶: Հետագայում սուլթան դառնալով Սելիմ Ա.-ն (1512-1520) իր սուլթանական Թուղրայում պահպանեց այս տիտղոսը: Շուրջ 200 տարի՝ մինչև Ահմեդ Գ.-ն (1703-1730), այս բառը տեղ է գտել օսմանյան բոլոր սուլթանների Թուղրաներում՝ բացառությամբ Մեհմեդ Գ.-ի (1595-1603):

Սկզբում (Սելիմ Ա. (1512-1520), Սուլեյման Ա. Կանունի (1520-1566), Սելիմ Բ. (1566-1574) նախնական Թուղրա) շահ բառը գրվում էր սուլթանի անունից հետո: Իսկ արդեն, Սելիմ Բ.-ից հետո սուլթանի անունից առաջ:

Մուրադ Բ.-ից (1421-1451) սկսած Թուղրաներում առաջին անգամ սկսում են գրել հաղթանակած/ مظفر [մուզաֆեր] բառը: Մեհմեդ Բ. Ֆաթիհի (1451-1481) Թուղրայում ավելանում է دایما [դաիմա]/ հավերժ, ընդմիշտ բառը: Իսկ Սելիմ Ա. Յավուզից (1512-1520) հետո այս արտահայտությունը հնչում է այսպես. دایما مظفر [էլ մուզաֆեր դաիմա]/ հավերժ հաղթանակած: د [էլ] մասնիկը ստանում ենք Թուղերի և գյուլֆերի միջոցով:

Սուլթանական Թուղրաներում տառերը գրվում են առանց կետերի: Օսմանյան առաջին Թուղրաներում հանդիպում են մեկ կամ երկու կետ, որոնք բեյզենները կազմող նուն տառի համար էին գրվում: Հետագայում այլևս կետեր չէին գրվում, իսկ եթե նույնիսկ հանդիպում էին, ապա զուտ որպես զարդարանք:

Օսմանյան 3 սուլթան իրենց Թուղրաներում օգտագործում են նաև իրենց պատվանունները: Պատվանունները գրվում էին Թուղրայի աջ կողմում: Թուղրային կից պատվանուն ունեցող սուլթաններն էին Մահմուդ Բ.-ն (Ալի) (1808-1839), Աբդուլ Համիդ Բ.-ն (Էլ-Ղազի) (1876-1909) և Մեհմեդ Ե.-ն (Ռեշադ) (1909-1918):

Օսմանյան պետության առաջին տարիներին գրված պաշտոնական փաստաթղթերի վրա Թուղրան սուլթանների կողմից էր գրվում: Սակայն Ժե. դարի կեսերից սուլթանական հրովարտակաների Թուղրաների համար այլևս պատասխանատու էին Դիվան ի Հյումայուն¹⁷ գրասենյակի հատուկ անդամները¹⁸: Թուղ-

¹⁵ Aydın Taner, «Han», *İslam Ansiklopedisi*, c.15, İstanbul, 1997, s.518.

¹⁶ Umur Suha, *Osmanlı padişah tuğraları*, s. 41.

¹⁷ Ժե. դարի կեսերից մինչև Ժե. դարի կեսերը Օսմանյան կայսրությունում կարևորագույն որոշումներ կայացնող պետական գերագույն ատյան:

¹⁸ Hüseyin Odabas, Z. Yonca Odabas, “Osmanlı yazma eser ve belgelerinin sanatsal özellikleri ve Türkiye’de geliştirilen katalog sistemlerinde nadir eserlerin sanatsal özelliklerine ilişkin yaşanan niteleme sorunları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/2, Spring 2008, s. 552.

րայի աջ, ձախ կամ վերին հատվածում սուլթանի կողմից գրվում էր միայն «ըստ այնմ գործադրվի» / *موجبجه عمل اوله* [մյուջբեինջե ամել օլունա] կամ «ըստ այնմ գործադրվի առանց հակառակվելու» / *موجبجه عمل و خلافتندن حذر اوله* [մյուջբեինջե ամել վե խիլաֆընդան հազեր օլունա] հրամանները¹⁹:

Օսմանյան պետությունում բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, որոնց հանձնարարված էր թուղրա նկարել, անվանում էին նիշանջի, թևքիի, մուվաքիի կամ թուղրաի:

Մինչև ժժ. դարի սկիզբը նիշանջիներ ընտրվում էին պետական հին ու նոր օրենքներին և արարողակարգին քաջատեղյակ անձիք: Նրանք էին կազմում դիվանագիտական բոլոր տեքստերը, և պատասխանատու էին օտար երկրների հետ նամակագրության համար:

Ժժ. դարում նիշանջիի գրասենյակը կորցրեց իր կարևորությունը, և իր միակ պարտականությունն էր թուղրա նկարելը: Հաջորդ դարից թուղրաներն արդեն նկարում էին թուղրաքեշ կոչվող օգնականները:

Նախքան փաստաթուղթը թուղրայով վավերացնելը այն ենթարկվում էր մանրակրկիտ ստուգման տարբեր աստյաններում: Պաշտոնական փաստաթղթերը դեֆթերդարի (ֆինանսների նախարար) և ռեյս ուլ քիտաբի (Դիվանի գրասենյակի ղեկավար) կողմից պատրաստվելուց ու ստուգվելուց հետո ուղարկվում էին մեծ վեզիրին՝ սադրազամին: Սադրազամը, մեկ անգամ ևս վերանայում էր փաստաթուղթը, որից հետո իր կամ անձնական քարտուղարի՝ թեզքիրեջիյի կողմից գրվում էր *ص* [սահ] բառը, որը *صحیح* [սահիհ] բառի կրճատ տարբերակն է և նշանակում է ճշմարիտ, վավերական: Այնուհետև փաստաթուղթը ուղարկվում էր նիշանջիին, որն էլ ստուգում էր դրա համապատասխանությունը օրենսգրքերի և դաշնագրերի (կանոննամենների և ահդնամենների) հետ և որևէ հակասություն չգտնելու դեպքում միայն դնում էր թուղրան²⁰:

Օսմաներեն վավերագրերի ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպում են նաև առանց թուղրայի փաստաթղթեր: Տվյալ վավերագրերը պատրաստված են հրովարտականերին բնորոշ բոլոր կանոններով, ինչպես նաև շքեղ զարդարված, սակայն թուղրայի բացակայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ կամ փաստաթուղթը պատճեն է, կամ էլ պատրաստվելուց հետո ինչ-ինչ պատճառներով չի վավերացվել նիշանջիի կողմից:

Կեղծ թուղրա նկարելը համարվում էր հանցագործություն, որի համար սահմանվում էր խիստ պատիժ՝ ձեռքի անդամահատում և ցմահ ազատազրկում²¹: Ժժ. դարի անգլիացի փիլիսոփա, վաճառական Թոմաս Վոգանը իր «Թուրքերենի

¹⁹ Այս մակագրությունները օգտագործվում էին պաշտոնական գրագրությունների հաստատման և վավերացման համար:

²⁰ **Umur Suha**, *Osmanlı padişah tuğraları*, s. 22.

²¹ **Umur Suha**, *Osmanlı padişah tuğraları*, s. 59.

քերականություն» գրքի առաջաբանում խոսելով սուլթանի կողմից իրեն տրված արտոնագրի օրինականության մասին՝ ընդգծում է թուղրայի առկայությունը և հավելում, որ Օսմանյան կայսրությունում թուղրա կեղծելը հավասարազոր էր պետական դավաճանության²²:

Օսմանյան թուղրաները մշտապես գտնվել են հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում՝ հետաքրքրություն առաջացնելով ոչ միայն իրենց պաշտոնական բնույթի համար, այլ նաև որպես արվեստի գործեր, օսմանյան շրջանի հուշարձաններ, քանի որ նրանք զարդարված էին ժամանակաշրջանի գեղարվեստական ճաշակին համահունչ: Սկզբնական շրջանում թուղրաները նկարում էին միայն սև թանաքով, սակայն արդեն Ժե. դարի վերջում ներմուծվեց ոսկին: Թուղրանների պատրաստման ընթացքում սկսեցին օգտագործել նաև կոբալտե կապույտ, կարմիր և կանաչ թանաք:

Թուղրան ձեռք է բերել դեկորատիվ բնույթ հատկապես Ժե. դարի վերջից սկսած՝ հաճախ զարդարվել են տառերի միջև ընկած ամբողջ տարածքը, դրա վերին մասը: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում կարևոր մարդկանց ուղարկվելիք հրովարտական թուղրաններին, որոնք զարդարվել են առանձնահատուկ շքեղությամբ:

ԺԶ. դարում՝ կայսրության ձեռքբերումների գագաթնակետին (Սուլեյման Ա.-ի (1520-1566), Սելիմ Բ.-ի (1566-1574) և Մուրադ Գ.-ի (1574-1595) իշխանության շրջան), թուղրաները ներկայանում են նշված ժամանակաշրջանում արվեստի բոլոր ճյուղերին բնորոշ շքեղությամբ:

Թեև ԺԷ. դարում դեկորատիվ սխեման դարձել էր ավելի քիչ նրբագեղ, այնուամենայնիվ որոշ տարրեր, ինչպիսիք են նոճիի մոտիվները, հայտնվեցին թուղրերի վերևում:

Հաջորդ դարում թուղրայի ձևավորման մեջ սկսեցին օգտագործել ծաղկային մոտիվներ՝ թուղրան զարդարելով կակաշների բազմագույն ծաղիկներով՝ քաշվարդեր, վարդեր և հիրիկ:

ԺԹ. դարում թուղրան հաճախ պսակվում էր հիմքին դրված եռանկյունով: Սկսած Աբդուլ Մեջիդի ժամանակներից (1839-1861) և հետագայում, թուղրայի ձևավորումը պարզեցվեց: Այս շրջանում թուղրան հիմնականում ոսկե թանաքով էր գծվում և գտնվում էր ոսկե ճառագայթների կենտրոնում:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Օսմանյան սուլթանների պաշտոնական գրագրության կարևոր բաղկացուցիչ մասը՝ թուղրան, դարերի ընթացքում անցնելով Օսմանյան կայսրության հզորացմանը համաքայլ զարգացման ուղի՝ զբաղեցրել է անփոխարինելի դիրք օսմանյան սուլթանների ինքնիշխանության արտահայտման գործում և այլևս դարձել պատմություն: Թուղրիայի Ազգային մեծ ժո-

²² Thomas Vaughan, A Grammar of the Turkish Language, London, 1709, p. xviii.

ղովի կողմից 1922 թվականի նոյեմբերի 1-ին Օսմանյան կայսրությունը վերացնելու վերաբերյալ ընդունված որոշմամբ, Թուրքիայում ավարտվեց թուղրայի պաշտոնական օգտագործումը:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարող ենք փաստել, որ թուղրան հանդիսանում էր օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերի օրինականության երաշխիքը, իսկ թուղրաների ճիշտ վերծանման շնորհիվ ուսումնասիրողների համար հնարավոր է դառնում որոշակի ճշգրտումներ կատարել և հստակեցնել վնասված վավերագրերի թվականը, որոշել դրանք հրապարակած սուլթանի անունը: Այն նաև պատկերացում է տալիս տվյալ ժամանակարջանում գեղագրության ընդունված նորմերի մասին:

Օսմանյան սուլթանների թուղրաների գրությունները

1. **Օսման Ա. Ղազի (1299-1324)**
Թուղրան չի հայտնաբերվել
2. **Օրհան Ղազի (1324–1360)**
أورخان بن عثمان [Օրխան բին Օսման]/ Օսմանի որդի Օրհան
3. **Մուրադ Ա. (1360– 29 հունիս, 1389)**
مراد بن أورخان [Մուրադ բին Օրխան]/ Օրհանի որդի Մուրադ
4. **Բայազիդ Ա. Յըլդըրմ (28 օգոստոս, 1389- 28 հուլիս, 1402)**
بایزید بن مراد خان [Բայազիդ բին Մուրադ խան]/ Մուրադ խանի որդի Բայազիդ
5. **Մեհմեդ Ա. (5 հուլիս, 1413- 26 մայիս, 1421)**
محمد بن بایزید خان [Մեհմեդ բին Բայազիդ խան]/ Բայազիդ խանի որդի Մեհմեդ
6. **Մուրադ Բ. (25 հունիս, 1421– օգոստոս, 1444, օգոստոս, 1446–3 փետրվար, 1451)**
مراد بن محمد خان مظفر [Մուրադ բին Մեհմեդ խան մուզաֆեր]/ Մեհմեդ խանի որդի Մուրադ հաղթանակած
7. **Մեհմեդ Բ. Ֆաթիհ (օգոստոս, 1444- սեպտեմբեր, 1446, 3 փետրվար, 1451- 3 մայիս, 1481)**
محمد بن مراد خان مظفر دایما [Մեհմեդ բին Մուրադ խան մուզաֆեր դաիմա]/ Մուրադ խանի որդի Մեհմեդ հավերժ հաղթանակած
8. **Բայազիդ Բ. (22 մայիս, 1481- 26 մայիս, 1512)**
بایزید بن محمد خان مظفر دایما [Բայազիդ բին Մեհմեդ խան մուզաֆեր դաիմա]/ Մեհմեդ խանի որդի Բայազիդ հավերժ հաղթանակած
9. **Սելիմ Ա. Յավուզ (26 մայիս, 1512- 22 սեպտեմբեր, 1520)**
سلیم شاه بن بایزید خان مظفر دایما [Սելիմ շահ բին Բայազիդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Բայազիդ խանի որդի շահ Սելիմ հավերժ հաղթանակած
10. **Սուլեյման Ա. Քանունի (30 սեպտեմբեր, 1520- 7 սեպտեմբեր, 1566)**

- دايما سليمان شاه بن سليم شاه خان مظفر دايما [Սուլեյման շահ բին Սելիմ շահ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Շահ Սելիմ խանի որդի շահ Սուլեյման հավերժ հաղթանակած
11. **Սելիմ Բ. (24 սեպտեմբեր, 1566- 15 դեկտեմբեր, 1574)**
 دايما سليمان شاه بن سليم شاه خان مظفر دايما [Սելիմ շահ բին Սուլեյման շահ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Շահ Սուլեյման խանի որդի շահ Սելիմ հավերժ հաղթանակած
 12. **Մուրադ Գ. (22 դեկտեմբեր, 1574- 16 հունվար, 1595)**
 دايما شاه مراد بن سليم شاه خان مظفر دايما [Շահ Մուրադ բին Սելիմ շահ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Շահ Սելիմ խանի որդի շահ Մուրադ հավերժ հաղթանակած
 13. **Մեհմեդ Գ. (16 հունվար, 1595- 21 դեկտեմբեր, 1603)**
 دايما محمد بن مراد خان مظفر دايما [Մեհմեդ բին Մուրադ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Մուրադ խանի որդի Մեհմեդ հավերժ հաղթանակած
 14. **Ահմեդ Ա. (21 դեկտեմբեր, 1603- 22 նոյեմբեր, 1617)**
 دايما شاه احمد بن محمد خان مظفر دايما [Շահ Ահմեդ բին Մեհմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Մեհմեդ խանի որդի շահ Ահմեդ հավերժ հաղթանակած
 15. **Մուստաֆա Ա. (22 նոյեմբեր, 1617- 26 փետրվար, 1618, 19 մայիս, 1622- 10 սեպտեմբեր, 1623)**
 دايما شاه مصطفى بن محمد خان مظفر دايما [Շահ Մուստաֆա բին Մեհմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Մեհմեդ խանի որդի շահ Մուստաֆա հավերժ հաղթանակած
 16. **Օսման Բ. (26 փետրվար, 1618- 18 մայիս, 1622)**
 دايما شاه عثمان بن احمد خان مظفر دايما [Շահ Օսման բին Ահմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Ահմեդ խանի որդի Շահ Օսման հավերժ հաղթանակած
 17. **Մուրադ Գ. (10 սեպտեմբեր, 1623- 8 փետրվար, 1640)**
 دايما شاه مراد بن احمد خان مظفر دايما [Շահ Մուրադ բին Ահմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Ահմեդ խանի որդի շահ Մուրադ հավերժ հաղթանակած
 18. **Իբրահիմ (9 փետրվար, 1640- 8 օգոստոս, 1648)**
 دايما شاه ابراهيم بن احمد خان مظفر دايما [Շահ Իբրահիմ բին Ահմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Ահմեդ խանի որդի շահ Իբրահիմ հավերժ հաղթանակած
 19. **Մեհմեդ Դ. (8 օգոստոս, 1648- 8 նոյեմբեր, 1687)**
 دايما شاه محمد بن ابراهيم خان مظفر دايما [Շահ Մեհմեդ բին Իբրահիմ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Իբրահիմ խանի որդի շահ Մեհմեդ հավերժ հաղթանակած
 20. **Սուլեյման Բ. (8 նոյեմբեր, 1687- 22 հունիս, 1691)**
 دايما شاه سليمان بن ابراهيم خان مظفر دايما [Շահ Սուլեյման բին Իբրահիմ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա]/ Իբրահիմ խանի որդի շահ Սուլեյման հավերժ հաղթանակած
 21. **Ահմեդ Բ. (22 հունիս, 1691- 6 փետրվար, 1695)**

- դաիմա] / Իբրահիմ խանի որդի շահ Ահմեդ հավերժ հաղթանակած
22. Մուստաֆա Բ. (6 փետրվար, 1695- 22 օգոստոս, 1703)
 շահ Կարա Մուստաֆա բին Մեհմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մեհմեդ խանի որդի շահ Մուստաֆա հավերժ հաղթանակած
23. Ահմեդ Գ. (22 օգոստոս, 1703- 30 սեպտեմբեր, 1730)
 շահ Ահմեդ բին Մեհմեդ խան էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մեհմեդ խանի որդի շահ Ահմեդ հավերժ հաղթանակած
24. Մահմուդ Ա. (1 հոկտեմբեր, 1730- 13 դեկտեմբեր, 1754)
 Մահմուդ խան բին Մուստաֆա էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մուստաֆայի որդի Մահմուդ խան հավերժ հաղթանակած
25. Օսման Գ. (13 դեկտեմբեր, 1754- 30 հոկտեմբեր, 1757)
 Օսման խան բին Մուստաֆա էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մուստաֆայի որդի Օսման խան հավերժ հաղթանակած
26. Մուստաֆա Գ. (1) (31 հոկտեմբեր, 1757- 21 հունվար, 1774)
 Մուստաֆա խան բին Ահմեդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Ահմեդի որդի Մուստաֆա խան հավերժ հաղթանակած
- Մուստաֆա Գ. (2) (31 հոկտեմբեր, 1757- 21 հունվար, 1774)
 շահ Մուստաֆա բին Ահմեդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Ահմեդի որդի շահ Մուստաֆա հավերժ հաղթանակած
27. Աբդուլ Համիդ Ա. (21 հունվար, 1774- 7 ապրիլ, 1789)
 Աբդուլ Համիդ խան բին Ահմեդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Ահմեդի որդի Աբդուլ Համիդ խան հավերժ հաղթանակած
28. Սելիմ Գ. (7 ապրիլ, 1789- 29 մայիս, 1807)
 Սելիմ խան բին Մուստաֆա էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մուստաֆայի որդի Սելիմ խան հավերժ հաղթանակած
29. Մուստաֆա Գ. (29 մայիս, 1807-28 հուլիս 1808)
 Մուստաֆա խան բին Աբդուլ Համիդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Աբդուլ Համիդի որդի Մուստաֆա խան հավերժ հաղթանակած
30. Մահմուդ Բ. (28 հուլիս, 1808- 1 հուլիս, 1839)
 Մահմուդ խան բին Աբդուլ Համիդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Աբդուլ Համիդի որդի Մահմուդ խան հավերժ հաղթանակած (Արդարամիտ)
31. Աբդուլ Մեջիդ Ա. (2 հուլիս, 1839- 26 հունիս, 1861)
 Աբդուլ Մեջիդ խան բին Մահմուդ էլ-մուզաֆեր դաիմա] / Մահմուդի որդի Աբդուլ Մեջիդ խան հավերժ հաղթանակած

32. Աբդուլ Ազիզ (25 հունիս, 1861- 30 մայիս, 1876)
 عبد العزيز خان بن محمود مظفر دايم [Աբդուլ Ազիզ խան բին Մահմուդ էլ-մուզաֆեր դահմա]/ Մահմուդի որդի Աբդուլ Ազիզ խան հավերժ հաղթանակած
33. Մուրադ Ե. (30 մայիս- 31 օգոստոս, 1876)
 محمد مراد خان بن عبد المجيد مظفر دايم [Մեհմեդ Մուրադ խան բին Աբդուլ Մեջիդ էլ-մուզաֆեր դահմա]/ Աբդուլ Մեջիդի որդի Մեհմեդ Մուրադ խան հավերժ հաղթանակած
34. Աբդուլ Համիդ Բ. (31 օգոստոս, 1876- 27 ապրիլ, 1909)
 عبد الحميد خان بن عبد المجيد مظفر دايم (الغازي) [Աբդուլ Համիդ խան բին Աբդուլ Մեջիդ էլ-մուզաֆեր դահմա (էլ-Ղազի)]/ Աբդուլ Մեջիդի որդի Աբդուլ-Համիդ խան հավերժ հաղթանակած (Հաղթող թագավոր)
35. Մեհմեդ Ե. (27 ապրիլ, 1909- 3 հուլիս, 1918)
 محمد خان بن عبد المجيد مظفر دايم (رشاد). (الغازي) [Մեհմեդ խան բին Աբդուլ Մեջիդ էլ-մուզաֆեր դահմա (Ռեշադ), (էլ-Ղազի)]/ Աբդուլ Մեջիդի որդի Մեհմեդ խան հավերժ հաղթանակած (Ուղղափառ), (Հաղթող թագավոր)
36. Մեհմեդ Զ. Վահիդեդդին (3 հուլիս, 1918- 1 նոյեմբեր, 1922)
 محمد وحيد الدين خان بن عبد المجيد مظفر دايم [Մեհմեդ Վահիդեդդին խան բին Աբդուլ Մեջիդ էլ-մուզաֆեր դահմա]/ Աբդուլ Մեջիդի որդի Մեհմեդ Վահիդեդդին խան հավերժ հաղթանակած:

ANAHIT TOVMASYAN

TUGHRA AS A SYMBOL OF THE SOVEREIGNTY OF THE OTTOMAN SULTANS

Key words: *Tughra*, Ottoman Empire, study of Near Eastern sources, archive of Catholicosate, archive document, ferman, berat, penche.

Ottoman archival documents are a valuable source for studying some issues in the history of Armenia. When researching these documents, it is important to distinguish and read *tughra* as an integral part of the official documents.

Tughra was a calligraphic monogram, seal and signature of the sultan. It was used, without losing its role and significance, in various places from the rise of the Ottoman Empire to its collapse. At first, *tughra* was used mainly for written documents, but later, with the strengthening of the Ottoman Empire, its use expanded. We see it on various objects such as flags, seals, coins, banknotes, stamps and identification documents. *Tughra* was placed on the state buildings as a coat of arms.

The correct recognition and interpretation of *tughra*'s inscription allows to

make corrections, find out the date of damaged documents and the name of the sultan who issued them, as well as to get an idea of the accepted norms of calligraphy during the period.

АНАИТ ТОВМАСЯН

ТУГРА КАК СИМВОЛ СУВЕРЕНИТЕТА ОСМАНСКИХ СУЛТАНОВ

Ключевые слова: Тугра, Османская империя, восточное источниковедение, Диван Католикоса, ферман, берат, пенче.

Османские архивные документы – ценные источники для изучения некоторых вопросов истории Армении. При изучении этих документов важно распознать, различить и прочитать тугру, которая является неотъемлемой частью султанских документов.

Тугра – это каллиграфическая монограмма, служившая печатью и подписью султана. Она использовалась в различных местах со времени создания Османского государства до падения империи, не теряя своей роли и значимости. Первоначально тугру ставили в основном на письменных документах, но позже, с усилением Османской империи, их использование расширилось. Тугра употреблялась в различных сферах, включая флаги, печати, монеты и банкноты, марки и документы, удостоверяющие личность. Тугра размещалась на государственных зданиях в качестве герба.

Правильное чтение и интерпретация тугры позволяет внести определенные исправления, уточнить дату поврежденных документов, имя издавшего их султана, а также составить представление о принятых нормах каллиграфии в данный период.